

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА І АНТИЧНЕ ВІЛЬНОДУМСТВО

АНОТАЦІЯ

Стаття розкриває співвідношення елементів релігії і атеїзму, ідеалізму і матеріалізму в світогляді античних вільнодумців та Г.С.Сковороди.

Ключові слова: релігія, атеїзм, Античність.

АННОТАЦИЯ

Статья раскрывает соотношение элементов религии и атеизма, идеализма и материализма в мировоззрении античных вольнодумцев и Г.С.Сковороды.

Ключевые слова: религия, атеизм, Античность.

SUMMARY

The article demonstrates correlation of elements of religion and atheism, idealism and materialism in the credo of the antic freethinkers and H.S.Skovoroda.

Keywords: religion, atheism, Antic.

Ким був Григорій Сковорода, найбільший філософ України: віруючим чи атеїстом? Сковородинознавці сперечаються про це понад сотню років. І відповідь часто залежить не так від наукових даних, як від громадсько-політичної кон'юнктури. Відомо, що український мислитель з великою повагою ставився до філософської спадщини античності. Він, зокрема, знав книги Лукреція, Лукіана, оповідання про Фалеса Мілетського. Особливо ж полюбляв твори Епікура. Цих філософів (а також Анаксимандра, Анаксимена, Геракліта, Емпедокла, Анаксагора, Демокріта та деяких інших) прийнято, особливо в радянській літературі, вважати матеріалістами і атеїстами. Зауважимо, що судити про погляди античних мислителів буває важко. Адже твори багатьох з них дійшли лише в уривках або переказах. Подивимося ж, наскільки «безбожними» були погляди Сковороди та його античних вчителів.

Зауважимо також, що коло питань, що розглядалися Сковородою та улюбленими ним античними авторами, не співпадало. Мислителі-язичники не цікавилися питаннями істинності Біблії та авторитету церкви. Для Сковороди ж не стояло питання про існування язичницьких богів, жертви їм та гадання. Однак сказане античними мислителями неважко було застосувати до християнської міфології, її персонажів, їхнього культу та його служителів.

При всій несумісності релігії і атеїзму між ними існує ряд перехідних, часто суперечливих поглядів, що охоплюються більш широким поняттям вільнодумства. Вільнодумець – не обов'язково свідомий (або прихований) атеїст.

Він може піддавати сумніву загальноприйняті релігійні уявлення і обряди, але не рвати при цьому остаточно з релігією. Але й цього було досить, щоб навіть за античних часів заробити репутацію «безбожника» і наразитися на гоніння.

Адже в античному світі можна було шанувати будь-яких богів, вірити чи не вірити в певні міфи, навіть кепкувати з них. Поняття єресі не існувало. Не можна було лише взагалі заперечувати існування богів та їхній культ. Переслідувалося лише те, що вважалося антигромадськими культурами – або «безбожництвом». В найдемократичніших Афінах Сократ був страчений за «створення нових богів», Анаксагор же – висланий за «безбожність». Останній, проте, визнавав Бога як світовий Розум, але вважав Сонце й Місяць небесними тілами, а не богами.

Вже перші еллінські філософи-іонійці дійшли до висновку, що світ матеріальний, ніким не створений, вічно рухається і ніколи не зникне. Це виключало Бога або богів як творців світу. Матеріальною першоосновою вважали воду (Фалес), нескінченність-апейрон (Анаксимандр), повітря (Анаксимен), вогонь (Геракліт). Цей погляд іонійців успадкували Емпедокл, Анаксагор, Демокріт, Епікур, Лукрецій. І Сковорода, що вважав матерію вічною і заперечував створення та кінець світу. Він нещадно висміював біблійні міфи про творення світу і марновірні пророцтва про кінець світу у 1777 р. (нині його призначають на 2012 рік).

Матеріалізм? Так. Атеїзм? Далеко не обов'язково. Для Фалеса, Геракліта, Анаксагора Бог – це космічний Розум, що керує матері-

єю. Фалес також вважав, що «все сповнено богів», виступивши, таким чином, основоположником пантеїзму. В Анаксимандра боги смертні і тотожні з множинними світами. В Анаксимена вони складаються з повітря, яке й само є Богом. За Емпедоклом, богами є космічна Сфера, Необхідність та чотири стихії. Демокрит то заперечує існування богів, то вважає їх істотами чи «образами», складеними з вогняних атомів. В Епікура боги живуть між світами і ні в що не втручаються. В Лукіана боги теж пасивні або й зовсім неіснуючі. І справді, чим довести існування богів, що нічим себе не виявляють? Секст Емпірик сумнівався в існуванні богів, оскільки воно нічим не доведене. Ксенофан з Колофона визнає і космічного Бога, і вічних богів, заперечує лише їх людину подібність. За його дотепним зауваженням, якби бики могли вигадати собі богів, то уявляли б їх биками.

Як бачимо, античним матеріалістам і атеїстам (без лапок!) зовсім не чужі були елементи ідеалізму та релігії. Хтось з них просто захищався таким чином від гонінь. Хтось коливався в своїх поглядах. В когось вони еволюціонували, але простежити цю еволюцію за недатованими уривками творів практично неможливо.

То чи були взагалі в античності «чисті» атеїсти? Так. Заперечували існування богів Діагор Мілетський (V ст. до н.е.) та скептик Карнеад (214-129 рр. до н.е.). «Безбожниками» заслужено називали піфагорійця Гіппона (V ст. до н.е.) та кіренаїка Феодора (330-270 рр. до н.е.). Останній, втім, не виявив мужності перед смертю: обвішався амулетами та заходився молитися. Відкидав богів і римський епікуреєць Тит Лукрецій Кар.

Як же виглядає на цьому тлі Григорій Сковорода? Атеїстом він себе не вважав і навіть за суджував «безвір'я» (вважаючи, однак, суевір'я ще шкідливішим). На це були свої причини. Козацького сина відштовхувало «вольтер'янство» панів з їхнім нецтвом і розбещеністю. Він постійно згадує Бога. Але «Бог» Сковорода – не людиноподібна істота, не особа. А природа, її закони, всесвітній Розум, істина. Однак Бог цей є духовною основою вічного матеріального світу. Це вже елемент ідеалізму. Водночас сквородинський Бог (Христос) – символ кращої, істинної частини людської душі. Цьому Богові явно тотожний «дух», що нібито підказував Сковороді вірні рішення (той самий «демон Сократа»).

Відома фраза Епікура: «Дяка блаженній природі за те, що вона зробила необхідне легким, а важке – непотрібним». Український мислитель то передає його адекватно, то замінює «природу» «Богом».

Інші ж персонажі язичницької і християнської міфології (боги, архангели, Сатана) для

Сковорода – суто символічні образи. При цьому він сміливо ототожнює Софію та Афіну-Мінерву, Ісуса, Ізиду та Істину. Ще одна важлива спільна риса сквородинського світогляду з античним: однакова повага до всіх релігійних традицій. На думку народного мудреця, істина відкрита всім вірам і народам – від греків і євреїв до китайців. Її лише висловлюють в різних символах.

Діагор та Карнеад доводили проти існування богів вважали несправедливість і недосконалість світу. Хіба можуть добрі і справедливі боги творити або терпіти зло? Сковорода не намагався «виправдати Бога». На його думку, природа (Бог) не творить нічого злого. Її дари вживають у злих цілях люди. Мислитель наближується до розуміння того, що моральні норми взагалі не можуть застосовуватися до природи, а лише до людської діяльності.

Діагор та Лукіан рішуче відкидали релігійний культ – жертви, молитви, гадання. Епікур вважав, що обряди виконувати треба, але тому, що так прийнято в суспільстві. Сковороді було чуже таке пристосовництво. Спочатку він ще дотримувався обрядів, намагаючись знайти в них вищій символічний зміст. Але зрештою прийшов до висновку, що все це – порожні «церемонії», які можна виконувати, навіть ні в що не вірячи. В останні роки життя мудрець не додержував ніяких обрядів, не постив, не ходив до церкви. Не виконав він їх і перед смертю (на відміну від Феодора Безбожника). Про це свідчить сучасник і шанувальник філософа, священик І.Т.Савченков, а також неодноразово записана народна легенда [8, 86]. Твердження ж друга і біографа Сковорода М.І.Ковалинського, що філософ неохоче (тобто лицемірно) виконав передсмертні обряди [2, 473], є поодиноким і сумнівним. Так само, як його розповідь про «ясновидіння» мислителя та нібито пережитий останнім шаманський припадок. Сам Сковорода ні про що подібне не згадує.

Головна риса релігії – віра в надприродні «чудеса». Її рішуче відкидав Лукіан, нещадно викриваючи язичницьких і християнських «чудотворців»-дурисвітів. Сковорода теж заперечував саму можливість порушення законів природи. Біблійні оповіді про «чудеса» він вважав алегоріями.

Анаксимен, Геракліт, Гіппон вважали людську душу матеріальною, Емпедокл – божественною. Епікур, Лукрецій, Лукіан рішуче відкидали безсмертя душі і загробне життя. В ранніх творах Сковорода ще визнає безсмертя душі. Потім же віра в загробний світ в нього зникає. Тепер «рай» для мислителя – душевна гармонія, «пекло» – зла воля людини та несправедливе суспільство.

Епікур, Лукрецій, Лукіан вважали релігію явищем шкідливим. Вона сіє страх, невіру в науку і власні сили, дає владу над людьми шахраям і дурисвітам. Лукіан однаково нещадний до лжепророків – язичника Олександра та християнина Перегріна. Сковорода теж нещадно викривав «суєвір'я» як джерело розбрату, кривавих чвар, засіб для наживи лицемірів і дармоїдів.

Сковорода не любив цинічних «атеїстів і сатириків» з числа «вольтер'янців». Однак як сатирик-вільнодумець він стоїть поруч з Лукіаном. Народний мудрець влучно висміює релігійні міфи, і не язичницькі, як Лукіан (чиї твори церква навіть використовувала), а біблійні, що було за тих часів небезпечно. Обидва сатирики не могли вірити в міфи через їх нелогічність, ненауковість і аморальність. Але над Сковородою, на відміну від античних вільнодумців, тяжіє авторитет Біблії. Ця книга є для нього незаперечною істиною – але прихованою під символами і алегоріями, які треба розкрити. «Розкриває» Сковорода довільно, по суті, «вчитуючи» в Біблію власні думки. Такий підхід (далекий, звісно, від наукового) властивий вже не власне античності, а християнській традиції (Філон, Климент Олександрійський, Оріген). Мислитель поширює його і на язичницькі міфи – єгипетські, античні, іранські. Він, зрештою, продуктивніший за вульгарно-раціоналістичний, що, по суті, знецінює міф як культурно-історичне явище, відкриває шлях до зарозумілого неучтва, так огидного українському просвітелю.

Не менш нещадно висміює і таврує Сковорода духівництво: релігійних фанатиків, хижих експлуататорів, лицемірів і дурисвітів. Знов-таки, не язичницьких, мусульманських чи іудейських (що було б безпечно), а християн-

ських. Він мав добрих друзів серед священиків і ченців, подовгу жив у монастирях – але прийняти сан категорично відмовлявся. Всього цього було досить, щоб заслужити гоніння з боку церкви – за життя й по смерті. Так само за часів Лукіана язичницькі жерці і християнські церковники однаково ненавиділи Епікура та його послідовників.

Як бачимо, в світогляді Григорія Сковороди і більшості античних вільнодумців сполучалися елементи атеїзму і релігії, матеріалізму і ідеалізму. Сам народний мудрець вчив розрізняти в будь-якому явищі дві протилежні сторони. Тих же, хто не вмів чи не бажав розуміти цієї діалектики, порівнював з дурнями, не здатними порахувати до двох.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сковорода Г. Повне зібрання творів У 2 т. – Т.1. – К: Наукова думка, 1973.
2. Сковорода Г. Повне зібрання творів У 2 т. – Т.2. – К: Наукова думка, 1973.
3. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М.: Мысль, 1986.
4. Лукиан. Избранные атеистические произведения. – М.: Изд-во АН СССР, 1955.
5. Лукреций Кар Т. О природе вещей. – М., 1958.
6. Материалисты Древней Греции. – М.: Госполитиздат, 1955.
7. Настольная книга атеиста. – М.: Политиздат, 1975.
8. Редько М. Світогляд Г.С.Сковороди. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1967.
9. Григорій Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах. – Х.: Оригінал, 2002.
10. Фрагменты ранних греческих философ. – Ч.1. – М.: Наука, 1989.

